

Tettben a jellem

**A magyar irodalom sajátos kezdeményei Kárpátalján
a XX. század második felében**

Penckófer János értekezése

Témavezető:

Dr. Görömbei András

Tézisek

Debrecen, 2002

1. A kutatás feladatai és az értekezés szerkezete

Értekezésem témája a kárpátaljai magyar irodalom. Már ez a fogalomhasználat is jelzi az egység és töredékesség problémáját. A huszadik századi magyar irodalom alakulásában ez a gond alapvető szemléleti és önismereti sajátosságokat hozott létre. Valamennyi ilyen jellegzetesség föltárása biztosíthatja az egészséges, egységes nemzeti önismeret megmaradását. Így a kárpátaljai magyar irodalom létrejöttével és helyzetével való szembesülés mind az irodalom-, mind a magyarságtudomány fontos része. Kutatásaimat ezzel a meggyőződéssel kezdtem, s munkám eredményei ugyancsak e gondolatok köré szerveződnek.

A magyar irodalom kárpátaljai sajátosságainak a felismerése nem okoz különösebb gondot. Az alapvető jellegzetességeket Görömbei András irányadó tanulmánya (*A kárpátaljai magyar irodalom fő sajátosságai*) amúgy is körülírta. Annál nagyobb problémát okoz e jellemző tulajdonságok megragadása és érzékeltetése. Az egybegyűlt anyag rendezése ezért kívánt meg egy ugyancsak sajátos kettősséget: időrendben is, de szerzői életművek, poétikák szerint is célszerűnek mutatkozott áttekinteni a jellegzetességeket.

Ennek a kettősségnek a létrehozása, majd részleteinek kidolgozása témám alapvető problémáját is meggyújtató módon rendezni tudta. Ugyanis az egyes szerzői életművek, alkotások helyi és összmagyar érdekelttségének a megítélése nagy körültekintést igényelt. Az értékeknek ez a különválogatása jelentette munkám egyik fő feladatát. Így a kronológiai áttekintés – dolgozatom *A.* része – és az egyes szerzői-poétikai sajátosságok – *B.* rész – taglalása egymást segítve tudják magyarázni s bizonyítani az értékkiválogatást.

Értekezésem *A.* és *B.* részének effajta összetartozása mellett a *Függelék* című fejezete sem kevésbé fontos. Az irodalomtörténet-írás tudománykörébe ugyanis az életrajzi vonatkozások, adatok szintén beletartoznak. Erre Kenyeres Zoltán is figyelmeztet: klasszikusainkat bemutató sorozatának minden darabja ezzel a meggyőződéssel készül. Egy-egy kisebbségi, nemzetiségi magyar irodalmat bemutató dolgozat pedig mindennél jobban igényli ezt a szemléleti kiterjesztést. *Függelékem* lekerekíti, pontosítja, kiegészíti az *A.* és *B.* rész által körvonalazódó sajátosságokat.

A *Függelékben* a többi kárpátaljai szerző munkásságának vázaltszerű, jelzéses számbavétele legalább annyira fontos, mint a *B.* részben tárgyalt alkotók életrajzi adatainak az ismertetése. Csak ezekkel a szerzőkkel, csak velük együtt teljes az a bizonyos kárpátaljai jellegzetesség, amely az összmagyarság figyelmét is megérdemli.

A disszertáció időrendi áttekintését – az *A.* részt –, valamint a szerzői-poétikai sajátosságokat – a *B.* részt – az *Előszó* feladatkijelölő és az *Utószó* összegző fejezete határolja, s ezeket egészíti ki az említett *Függelék*.

Az értekezés a következő főbb kérdésekre kereste a választ:

* Milyen történelmi és társadalmi kényszerűségek, szándékok, elgondolások hozták létre a kárpátaljai magyar irodalmat?

* Az esztétikai érték miféle összetevői alkotják a kárpátaljai sajátosságot?

* Mi az, ami irodalomtörténetté szervezi ezt a folyamatokkal nem rendelkező, hagyományok nélküli, többnyire csak egyéni kezdeményekből álló kisebbségi irodalmat?

* A kárpátaljai magyar irodalom taglalásakor vajon felismerhetővé válnak-e a magyar irodalom századvégi-századeleji problémái, avagy ezek a problémák rendezik az elemzés irányait?

* Hol vonható meg a határ: kinek az életműve és mely alkotások tekinthetők kárpátaljainak?

2. Az anyaggyűjtés irányai

A fenti kérdések köré csoportosuló problémák megoldásához kétirányú anyaggyűjtő munkát végeztem.

Az elsőt a teljességre törekvés jellemezte: valamennyi kárpátaljai szerző valamennyi művével meg kellett ismerkednem. Ám a nyilvánvalóan maradandó esztétikai értékű művek mellett más, ugyancsak szépirodalmi igénnyel készült alkotásokat is bevontam a tanulmányozásba. A kisebbségi sorsélményhez kapcsolódó effajta írások pedig hozták a többit. Így aztán a kárpátaljai magyar kultúra részeként jelentkező olyan szellemi termékeket is vizsgálni kezdtem, amelyek a szocialista-kommunista ideológiát voltak hivatottak szolgálni. Az ateizmust hirdető s a vallásosságot kigúnyoló kiadványokat, valamint az új társadalom új minőségű emberét, a szovjet-magyarok létét bejelentő újságcikkeket, de az iskolai tankönyvek történelmet, társadalmat, valóságot torzító eszméit ugyancsak áttekintettem. Egyébként ezek a magyar nyelvű könyvek és írások jelentik a kárpátaljai magyarság szellemi mélypontját, szégyenét. Embert, közösséget és nemzetet megnyomorító, primitív léttapasztalatról árulkodnak.

Ez volt tehát anyaggyűjtésem egyik iránya. Ez hozta létre a belső szemlélődést, az apróbb részletekre is kiterjedő belső vizsgálódás lehetőségét.

A másik irányt a magyarság történelmi, szellemi, kulturális oszthatatlansága jelölte ki számomra. Az előzetes esztétikai és szellemi élményekre nem térek ki, már csak az értekezésre összpontosító anyaggyűjtés során felbukkant alapvető, irányadó munkák megnevezésére szorítkozom. E művek elsősorban abból a szellemi diskurzusból kerültek ki, melynek megjelenése ugyancsak az egész és rész, az egység és töredékesség gondjához kapcsolódik. A múlt század végére minden kisebbségi, nemzetiségi magyar irodalom egy-egy képviselője fölvetette, hogy a mozaikszerűen kirajzolódó

egyetemes magyar irodalom részei – színei – mennyire tekinthetők önállóknak. Szabad-e egyáltalán tagolni azt, ami oszthatatlan? Így Tózsér Árpád, Grendel Lajos, Cs. Gyimesi Éva és mások fejtegetései a “nem létező” szlovákiai, vajdasági, erdélyi stb. irodalmakról mind inkább meggyőztek, hogy az egyetemes, a “világ-magyar” irodalom melletti érvelés sokkal inkább szűkíti a magyar lét házát, semmint valódi tágasságára mutatna rá.

Meggyőződéseme megerősödésében nagy szerepe volt a *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen* című kiadványnak. Annak két bevezető tanulmánya – Görömbei András illetve Szirák Péter munkája – közvetlenül előmozdították időrendi áttekintéseme végső formába öntését.

A kárpátaljai magyar irodalom alakulását már a kezdetektől figyelemmel kísérő magyarországi irodalomtörténészek, szerzők munkáit felkutattam. De Németh Lászlónak az erdélyi magyar irodalommal kapcsolatos gondolatait ugyancsak föl tudtam használni, hiszen azok a kárpátaljai magyar irodalomra szintúgy vonatkoznak. Aztán a “helyi” Tamás Mihály máig érvényes igazságai mellett Czine Mihály, Kiss Ferenc, Ilia Mihály, Görömbei András, Varga Lajos Márton, Szokolczay Lajos és mások munkáinak az eredményei ugyancsak beépültek a dolgozatomba.

A rész és egész irodalmi gondján elmélkedő saját tudósaink gyümölcsöztethető teljesítményein kívül Northrop Frye (*A biblia igézetében*) egyén és közösség összetartozásáról szóló megállapításait szintén örömmel vettem, akárcsak a korszakolás problémájánál Hans Blumenberg (*A korszakfogalom korszakai*) megállapításait.

A szerzői-poétikai rész egyes fejezeteinél nagy hasznomra voltak Márkus Béla, Bertha Zoltán, Elek Tibor, N. Pál József, Pécsi Györgyi átfogó és kimerítő tanulmányai.

Ez nem felsorolás, csak jelzésszerű kiragadás. Kulcsár Szabó Ernő 1993-as irodalomtörténetét is ki kell emelni, akárcsak Csoóri Sándor, Nemes Nagy Ágnes, Illyés Gyula, Márai Sándor, Németh László és mások esszéit az irodalomról. Ezeken átszűrve rendkívül jól hasznosultak például Wolfgang Iser, Hans Robert Jauss elméleti munkái. És mindez együtt, az anyaggyűjtéseme ez az iránya teremtette meg azt a távlatot, amelyben megfoghatóvá váltak és hasznosulni tudtak a kárpátaljai magyar irodalom sajátosságait fölmutató apróbb részletek, az irodalom otthonvilágot és megmaradást jelentő jellegzetességei.

Értekezéseme legfőbb megállapításaihoz pedig két alapvető mű segített hozzá: Kulcsár Szabó Ernő *A (nemzeti) kultúra – mint változékony üzenetek metaforája* című munkája, valamint Görömbei András *A magyarságtudomány útkeresései* című tanulmánya.

3. A kutatás eredményeinek összefoglalása

A messzebb mutató eredmények egyszerre érintik az irodalmi érték létrejöttét és a magyarságtudomány egyik alapvető kérdését. A kárpátaljai magyar irodalom eddigi legszebb és legmaradandóbb sajátosságai ugyanis mind az idegenséggel folytatott párbeszéd során formálódtak ki. Az önazonosság kimondását meghatározó módon befolyásolta a fokozott és kényszerű idegen hatás.

Értekezésem *A.* részét, az időrendi áttekintést – **A kárpátaljai magyar irodalom alakulását** – az a nyilvánvaló irodalomteremtő szándék határozta meg, amely a szovjet idegenséggel folytatott “párbeszédben” nyert végső formát. Két, egymástól alapjaiban különböző világlátás és létértelmezés alakult ki.

Az első a történelmi igazsághoz fűződő elkötelezettségében nyilvánult meg. Ez a létértelmezés szintén a szovjet elidegenülésben formálta meg az önazonosságát, de azt az évezredes magyar történelemmel és hagyománnyal való összevetésével tette. A hatvanas évek közepén érte el a tetőpontját ez a szellemi fellendülés, és elsősorban a Kovács Vilmos nevéhez kötődik, valamint a Forrás Stúdióhoz, a köré szerveződött csoportosuláshoz, amelynek kiteljesedésében Fodó Sándor jelentős szerepet játszott.

A másik világlátás abban a törekvésben öltött testet, amely a szovjet idegenség teljes elfogadását hirdette. Önazonosságát a marxizmus-leninizmus ideológiájában, a szovjet társadalmi rendben, az ateizmusban, s így az egész magyar történelmi hagyomány elvetésében látta megvalósulni. A hetvenes évek elejétől erősödött meg ez az eszme, s Balla László valamint a József Attila Stúdió munkáját jelenti elsősorban.

Az önazonosság megformálásának irodalmi-esztétikai igényéből nőtt ki az említett első létértelmezés. Hatását tekintve ahhoz a “közös ihlet”-hez lehet hasonlítani, amely az egész magyarság megmozdulását eredményezte már két alkalommal: 1848-ban és 1956-ban. Nem forradalmat és szabadságharcot mondok, hanem szellemi emelkedettséget és közösségi lelkiületet, amelyben Kárpátalja magyarsága felismerte önmagát. És ennek elfojtása nyomán, ennek alternatívájaként kezdte meg munkáját az a bizonyos másik önazonosság-teremtés, amely a szovjet rendszer összeomlásáig védte hatalmát, irodalmi egyeduralmát.

A kilencvenes évek elején vált érezhetővé újra az a szellemi teremtő erő, amely a hetvenes évektől szunnyadni kényszerült. Ám ekkor már nem csak irodalmi-esztétikai önazonosságot eredményezett, hanem az egész kárpátaljai magyarság kiteljesedésének is teret, lehetőséget biztosított.

Ennek a két különböző szellemi hatásnak az összeütközése adja a kárpátaljai magyar irodalom legjellegzetesebb vonásait, az egyes szerzői-poétikai minőségek sajátosságait.

Az értekezés *B.* részében ezek a sajátos minőségek kapnak nagyobb teret: hét szerzői életmű illetve alkotói-poétikai kezdemény szerepel itt. Mind a

hét fejezet már címével is jelzi, mi a legjellemzőbb ismérve az adott szerző alkotói világlátásának.

Az első, az **Alkotói pálya és világkép összetartozása Kovács Vilmos életművében** című fejezet a kárpátaljai magyar irodalomnak az egyik legsajátságosabb és irányadó jellegét tekintve igen értékes életművét tárgyalja. Ennek az életműnek a csúcsai a *Holnap is élünk* című regénnyel és a *Csillagfénynél* című verseskötettel jelölhetők meg. Kovács Vilmos nem csupán a tehetségével és esztétikai minőségű műveivel hatott a kárpátaljai szellemi életre, de személyes, egyéni kiállása hamarosan összkárpátaljai magyar üggyé vált. Az általa fölvetett, az irodalomban megjelent gond politikai és történelmi távlatot nyert azonnal. Kovács Vilmos az irodalom problémáját küzdőterré változtatta, a kárpátaljai magyar megmaradásért folytatott küzdelem terepévé.

Személyes sorsa az alkotói pályán olyan felismerésekhez vezette, amelyek családi indíttatásával szemben álltak. Így jutott el a baloldali eszmék igazától a nemzet évezredes történelmi sorsvállalásáig; a publicisztikus vonásokból szerveződő műalkotásoktól az esztétikai érték népköltészeti-szürreális minőségéig.

Az alkotói pálya alakulása és a világkép formálódása sajátos példamutató irány a kárpátaljai magyar irodalomban. Felidézi azt a messze mutató felismerést, amit Csoóri Sándor József Attila *A hetedik* című versében mágia és dialektika egységének érez.

Értekezésemnek ez a része – a *B.* szakasz – erre a dialektikára épül. Kovács Vilmos életműve példázat és kiindulópont egyszerre; az a sajátos kezdemény pedig, amely a leginkább kiteljesíti “a hetedik te magad légy” igazát, természetesen a hetedik helyen található. De vegyük sorba a közbülső állomásokat, azokat a jellegzetes kezdeményeket, amelyek kigyöngyözik ezt a “fejlődési” sort.

Fodor Géza poétikai sajátossága és létértelmezése **A természettudományok vonzásában** alakul. Igen jellegzetes ez a költői képvilág, igen sajátosan göcsörtös és magyaros ez a verselés. A természettudományok szakszavait úgy építi be a költeményekbe, hogy azok szervesülni tudnak a legáltalánosabban ismert köznyelvi kifejezésekkel vagy költői nyelvünk legszebbnek elfogadott szavaival. A költészet ilyen irányú tágítása nem jelent nála öncélú kísérletezést: versvilágában markánsan fogalmazódik meg a kisebbségi lét. Erősen kötődik ahhoz a magyarságképhez és költői létértelmezéshez, amelynek legszebb részeit Nagy László és Csoóri Sándor nevével lehet megjelölni.

Kevés számú költeménye ellenére igen sajátos, meghatározó színfoltja a kárpátaljai magyar irodalomnak.

Népköltészet, közösségi sors, világbavetettség jellemzi Füzesi Magda költészetének alakulását. Indulásakor a népköltészet tiszta hangzás- és képvilágát a századelő modern költői törekvéseivel elegyíti. Lírai hangja egy

közösségével együttérző, annak sorsában osztozó személyiséget formál. Ez a szemlélet jellemzi költészetét a hetvenes években, és a nyolcvanas évek közepéig tart ez a világlátás. A Szovjetunió összeomlása utáni években, a kárpátaljai magyarság önszerveződésének a fellendülése idején, majd az ezt követő években egy tragikusabb hang jelenik meg költeményeiben. A kiábrándultság, félelem és magáramaradottság érzései felerősödnek, míg a közösség megtartó erejét már nem érzékeli a lírai személyiség.

Egy megváltozott egzisztenciaszemlélet irodalma. Ez a címe annak a fejezetnek, amely Balla László irodalmi tevékenységéről kíván szólni.

A kárpátaljai magyar férfiak elhurcolásával kezdődő szovjet éra egyik leghívebb magyar képviselője, a régió irodalmi életének egykori meghatározó alakja a szovjet hatalom összeomlásakor új emberként, új szemlélettel, új hittel, új irodalmi ambíciókkal jelentkezik. *A végtelenben találkoznak* című regényfolyama és az *Ikebana* című versgyűjteménye egy olyan szerzőt takar, aki a korábbi Balla Lászlóhoz semmiben nem hasonlít. A szovjet-magyarok-féle identitás egykori hirdetője, a harcos ateista író most a magyarság történelmi sorsában kíván osztozni, istenfélő, keresztyén hangon szólal meg.

Balla László a szovjet uralom idején Kárpátalja magyarságának az önazonosságát az idegenségben való teljes feloldódásban kívánta látni. Új könyvei egész korábbi munkásságát felülrírják.

Változó irodalomszemlélet jellemzi Balla D. Károly munkásságát is. Apjának a szovjet hatalmi rend által biztosított irodalmi intézményrendszerében kezdi meg munkásságát, így már indulásakor ő az egyik legtekintélyesebb irodalomszervező, szerző. A Szovjetunió összeomlása utáni időkben az ő szemlélete is megváltozik. *A hontalanság metaforái* című könyvéből kiderül, hogy ami korábban az apjáéval ellentétes nézet volt az irodalomszemléletében, az valójában esztétikai-poétikai tévút volt az alkotói pályáján. Említett könyvében kifejti, hogy a közösségi gondok megjelenítése, az alkotói szerep szolgálatos jellege csak akadályozója a művészi kiteljesedésnek. A kárpátaljai magyarság kilencvenes évekbeli önszerveződése őt is inkább lehangolja, semmint lelkesítené. A szövegelvűséget kezdi hirdetni, de a fiatal kárpátaljai magyar intézményrendszer munkáját kifogásolja.

Balla László után ő a legtermékenyebb szerző. A legtöbb kísérletezés, újítás vagy meglévő forma kárpátaljai meghonosítása fűződik a nevéhez; ösztönzi a helyi irodalom kiteljesedését. Irodalomszervezői munkája komoly érték.

Morális értékjegyek módosulásai közt alakul Nagy Zoltán Mihály írói szemlélete. Létértelmezését tekintve nem jelentősek ezek a módosulások, ám az utóbbi időkben írt elbeszélései, novellái teljes poétikai elbizonytalanodásról árulkodnak.

Eddigi életművének legjelentősebb műve *A sátán fattya* című kisregény. Esztétikai értéke, megformáltsága a szigorúbb megítélés próbáját is kiállja,

2000-ben “Az év regénye” díjat nyerte el. Ebben a művében Nagy Zoltán Mihály olyan sikeres lírai elbeszéléstechnikát alkalmaz, hogy ezáltal hőse, Tóth Eszter, a legjobb magyar tudatregények hősei közé kerül. Kárpátalja magyarságának a második világháború utáni években végigélt borzalmairól számol be a mű: a magyar férfiak lágerekbe való elhurcolásáról, a szovjet diktatúra különféle embertelenségeiről.

A hetedik te magad légy. A **Nemzeti közösségi lelkület és szabadságeszme Vári Fábián László költői világában** című fejezet csakis ezt a helyet foglalhatja el. A kárpátaljai magyar önazonosság felmutatásának egyik legszebb példája ez a költői létértelmezés. A szerző természetes emberi és alkotói igénnyel fordul a magyar történelmi múlt felé. Erőt, biztonságot, otthonvilágot jelent ez számára. Szerzői-poétikai kiteljesedése elsősorban a Nagy László, József Attila, Kormos István, Csoóri Sándor nevével megjelölhető szellemi és költői világlátással hozható összefüggésbe. Sajátos hangja a szabályosabb versalakzatokban és a kötetlenebb formákban egyaránt felismerhető. Teljes világot formál ez a költői beszéd, melyet a szabadságeszme, a nemzeti közösségi lelkület és a szerelem, barátság biztonsága foglal össze. Összetéveszthetetlenül kárpátaljai színfoltja a magyar költészetnek.

* * *

Az egyes szerzői-poétikai sajátosságok és a kárpátaljai magyar irodalmat létrehozó egyéb jellegzetességek az esztétikai minőségek azon értékeire hívják fel a figyelmet, hogy az önazonossággal együtt érzékelhető igazságképzet nagyon fontos. Értekezésem *Utószavában* olyan tanulságokat hordoz az összefoglalás, hogy a kárpátaljai magyar irodalom értékei a magyarságtudomány jelenlegi megújítási kísérleteihez is adalékkul szolgálhatnak. A rendkívüli körülmények közt kigyöngyöződő értékei bizonyítják, hogy az önazonosság megtartása a megmaradás szempontjából mindennél fontosabb. A saját-ság felismerése viszont csakis a folytonos elidegenülésben fogalmazódhat meg: abban a kétirányú érdeklődésben, amely a nemzeti történelmi múlt és hagyomány folytonos felelevenítése közepette lép párbeszédbe az idegenséggel.

Ez a gondolat fogja össze egész munkámat. Ez a gondolat segített megválaszolni a fentebb megfogalmazott kérdéseket.

4. Publikációim a tárgykörben

1. *Emléklüktetés, avagy a hűségre gondol egy kárpátaljai. Vári Fábián László költészete.*, **Hitel**, 1999/10., **96–105**.

Kibővített változata megjelent: **Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégén**. Szerkesztette: Görömbei András. Debrecen, 2000., **490 – 509**.

2. *Sivai tánc. Egy életmű építkezésének sajátosságai – Fodor Géza: Fenyvesek árnyékában.*, **Hitel**, 1998/2., **96–101**.

Kibővített változata megjelent: **Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen**. Szerkesztette: Görömbei András. Debrecen, 2000., **510–523**.

3. *A szerkesztetlen lényeg kihívása. Balla D. Károly irodalmi tevékenységéről.*, **Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen**. Szerkesztette: Görömbei András. Debrecen, 2000., **524–542**.

4. *“Részek között tudjak bölcs egészet” Balla D. Károly: Árokszállás.*, **Hitel**, 1998/6., **109–112**.

Átvétel utánközlésre: **Hatodik Síp Antológia** 1989-1999., **185–189**.

5. *Sorsbeszéd tájban – gesztenyékkel, akáccal. Füzesi Magda költészetének alakulása.* **Bárka**, 2000/2., **78–85**.

6. *Bomló század tébolyában Gát és Fót között (Kovács Vilmos pályaképe)* **Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle** 1999/1., **62–82**.

Átvétel utánközlésre: **Véletlen Balett**. I. rész 1999/2., **60–70**;
II. rész ugyanott 2000/1., **62–76**.

7. *Civódó tündérek prédája. Műfaj és mondat kérdése Nagy Zoltán Mihály lírai történetmondásában.* **Magyar Napló**, 2000/3., **89–94**.

Átvétel utánközlésre: **UngBereg Almanach** 2001., **83–93**.

8. *Élményválogatás. Az idegenségnek és a szójelentés felszámolásának az esélyeiről Bagu László két verseskötvényében.* **Hitel**, 2001/8., **54–60**.

9. *Janus arca megfordul. Balla László kultúrateremtő szándékú irodalmi tevékenységének igazodásáról. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* I. rész: 2001/1., **64–80.**

II. rész ugyanott 2001/2., **203–214.**

10. *Nem felelőtlen jóslás – féltő aggodalom. Gondolatok Nagy Zoltán Mihály: Tölgyek alkonya, A sátán fattya folytatásaként megjelent könyve kapcsán. Pánsíp*, 1996/3., **18–19.**

11. *Egyetemes érvényű és hangsúlyosan kárpátaljai. Vári Fábián László: Világtalan csillag. Nyugati Jelen* (Erdély) 2001/november.

Átvétel utánközlésre: **Kárpátalja**, 2001/48. (újságcikk).

12. *Előbb a fogyasztói szempontok, aztán enter... Bagu László: argentin típusú családok lemészárlása. Kárpátalja*, 2001/26. (újságcikk).

*

13. *Egy készülő kép elé. Faludi Ádám: Visszajátszás. Magyar Napló*, 2002/1. (8 flekk kéziratban)